

Η οικολογική μετάβαση, η συνοδεία διαδικασιών ενεργούς συμμετοχής του πολίτη και η εκπαίδευση για το περιβάλλον και την αειφόρο ανάπτυξη στο πλαίσιο του σχεδίου – προγράμματος ETRES

Περιεχόμενα:

Αναφορικά με τους εταίρους του σχεδίου-προγράμματος ETRES	σελ. 2
Συμπεράσματα της πρώτης διεθνούς συνάντησης των εταίρων	σελ. 2
Το πλαίσιο του σχεδίου – προγράμματος ETRES	σελ. 3
Η δυναμική της ενεργούς εμπλοκής των πολιτών	σελ. 3
Η έννοια της συνοδείας	σελ. 4
Στοιχεία σχετικά με την Εκπαίδευση για το Περιβάλλον και την Αειφόρο Ανάπτυξη και την οικολογική μετάβαση στη Γαλλία	σελ. 5
Αναφορικά με τη διεθνή βιβλιογραφία	σελ. 7
Η έννοια της «μετάβασης»	σελ. 7
Αντιπαράθεσεις ανάμεσα στην οικολογική μετάβαση και τη βιώσιμη ανάπτυξη	σελ. 9
Οι ορισμοί και το πλαίσιο τους	σελ. 9
Η ‘συνοδεία’ για την οικολογική μετάβαση: «μια πρόκληση κοινωνικής δικαιοσύνης και δημοκρατίας»	σελ. 11
Βιβλιογραφία	σελ. 13

Αναφορικά με τους εταίρους του σχεδίου-προγράμματος ETRES

Συμπεράσματα της πρώτης διεθνούς συνάντησης των εταίρων (Οκτώβριος 2016)

Η 'οικολογική μετάβαση' είναι μια έννοια που έγινε γνωστή στο κοινό από τον Rob Hopkins. Αποτελείται από ένα σύνολο αρχών και πρακτικών που προέρχονται από πειραματισμούς πρωτοβουλιών τοπικής αυτονομίας, με δεδομένη την πρόκληση της κλιματικής αλλαγής, την εξάρτησή μας από το πετρέλαιο, μη ανανεώσιμο φυσικό πόρο και την αναγκαιότητα να μειωθούν οι εκπομπές CO₂.

Η οικολογική μετάβαση, που αφορά το πέρασμα από το σημερινό τρόπο παραγωγής και κατανάλωσης σε έναν τρόπο πιο οικολογικό, δεν ορίζεται με τον ίδιο τρόπο από όλους τους εμπλεκόμενους. Δεν αποτελεί όμως ένα απλό 'πράσινο' βερνίκι πάνω στη σημερινή κοινωνία, αλλά αφορά τη μεταβολή του ισχύοντος οικονομικού και κοινωνικού μοντέλου, που καλείται να μεταβάλει σε βάθος τον τρόπο του καταναλώνουμε, παράγουμε, εργαζόμαστε και ζούμε σε κοινωνία.

Η οικολογική μετάβαση μπορεί να προσδιοριστεί από αλλαγές σε πολλαπλούς αλληλεπιδρώντες τομείς, όπως για παράδειγμα:

- Η αγροτοδιατροφική μετάβαση η οποία στοχεύει στο να αντικαταστήσει τη βιομηχανική γεωργία, που στηρίζεται στη χρήση πετρελαίου και χημικών, από μια βιολογική γεωργία, από τους ίδιους τους αγρότες σε τοπική βάση και η οποία μειώνει τους κινδύνους για την υγεία.
- Η ενεργειακή μετάβαση και το σενάριο 'NégaWatt' (ενεργειακή αποδοτικότητα, εξοικονόμηση ενέργειας, ανανεώσιμες πηγές ενέργειας).
- Η βιομηχανική μετάβαση και η 'κυκλική' οικονομία, μέσα από την παραγωγή αγαθών με μεγάλη διάρκεια ζωής (σε αντίθεση με την προγραμματισμένη αχρήστευση τους) τα οποία να επιδιορθώνονται εύκολα και να ανακυκλώνονται, με ικανοποιητικό ισοζύγιο άνθρακα, υπηρεσίες που θα μοιράζονται και θα αξιοποιούν καλύτερα τα αγαθά, η χωρική επανατοποθέτηση των δραστηριοτήτων, κλπ.
- Η διατήρηση της βιοποικιλότητας ως κοινός στόχος της ανθρωπότητας.
- Επαναπροσδιορισμός των στόχων της πολεοδομίας: θέματα υπερσυγκέντρωσης στον αστικό χώρο, οικονομίες ενέργειας, πράσινοι χώροι κλπ.
- Μετακινήσεις προσανατολισμένες σε μια οικολογική διαχείριση: κοινή χρήση του αυτοκινήτου, συλλογικές μετακινήσεις, σιδηροδρομικές μετακινήσεις, εργασία από απόσταση.

- Αναδιοργάνωση του φορολογικού συστήματος ώστε να ενθαρρύνει τις οικονομίες σε νερό, ενέργεια, πρώτες ύλες και την ελάττωση των απορριμμάτων και της ρύπανσης.

Το πλαίσιο του σχεδίου – προγράμματος ETRES

Οι φορείς που εμπλέκονται στο πρόγραμμα ETRES συμφωνούν στην αναγκαιότητα μιας ολιστικής και εγκάρσιας οπτικής (με βάση την πρωταρχική έννοια του 'οίκου'), που θα μας οδηγήσει σε μια αλλαγή παραδείγματος στη σχέση της ανθρωπότητας με το φυσικό της περιβάλλον. Δεν πρόκειται για πολλές διαφορετικές 'μεταβάσεις' (ενεργειακή, κοινωνική, αγροδιατροφική, κλπ.) αλλά για μια μετάβαση που διαθέτει πολλές όψεις και παραμέτρους, τις οποίες θα πρέπει να προσεγγίσουμε ως ολότητα αναγνωρίζοντας την πολυπλοκότητα τους. Η αναγκαιότητα της αλλαγής είναι επείγουσα, απαιτεί όμως μια αλλαγή μοντέλου και όχι μια σειρά από διάσπαρτα μέτρα.

Επί πλέον, αυτή η οικολογική μετάβαση δεν μπορεί να συντελεστεί παρά μόνο σε τοπικό επίπεδο, στο χώρο ζωής, όπου οι πολίτες και οι τοπικές κοινωνίες μπορούν να εφεύρουν λύσεις προσαρμοσμένες στις τοπικές συνθήκες ζωής, στις απαιτήσεις για ανθεκτικότητα με βάση τα χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου χώρου, μέσα από μια περισσότερο κυκλική οικονομία. Μόνο σε προγράμματα που αφορούν το τοπικό επίπεδο, οι εμπλεκόμενοι μπορούν να συμμετέχουν άμεσα στη διαχείριση των συγκεκριμένων προκλήσεων, με βάση το θεσμικό πλαίσιο που θέτουν κάθε φορά το Κράτος και οι Περιφερειακές αρχές. Αυτό βέβαια θέτει το ζήτημα της συνοχής των τοπικών δυναμικών: μια τοπική κοινότητα αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης δομής τοπικής αυτοδιοίκησης, μιας ομάδας κοινοτήτων, ενός αστικού χώρου, και αυτοί με τη σειρά τους αποτελούν μέρος ενός Νομού, μιας Περιφέρειας κλπ.

Η δυναμική της ενεργούς εμπλοκής των πολιτών

Αυτού του είδους η θεώρηση της οικολογικής μετάβασης συνεπάγεται ότι οι πολίτες καλούνται να παίξουν έναν κεντρικό ρόλο! Όντως, δεν μιλάμε πλέον για δημόσιες πολιτικές 'εκ των άνω' αλλά 'από τα κάτω', από τη βάση – και, συνολικότερα, για τη σύμπραξη των δύο ειδών πολιτικής... Μια οικο-συστημική οπτική βασίζεται απαραίτητα στην αντιπροσωπευτικότητα. Οφείλει να λάβει υπόψη της το σύνολο των παραμέτρων ενός ζητήματος, κοινωνικών, πολιτικών, οικονομικών, στο πλαίσιο μιας συμμετοχικής διαδικασίας, ανοιχτής σε όλους τους πολίτες, με βάση την ενσωμάτωση όλων. Η κοινωνική συνοχή είναι λοιπόν για μας πρωταρχικής σημασίας.

Μιλάμε λοιπόν για ενεργό συμμετοχή του πολίτη στα κοινά – προσέγγιση που αποτελεί τη βάση της Εκπαίδευσης για το Περιβάλλον και την Αειφόρο Ανάπτυξη (ΕΠΑΑ) όπως την εφαρμόζουμε, βασιζόμενοι σε ενεργητικές παιδαγωγικές και στην λαϊκή εκπαίδευση. Γνωρίζουμε βέβαια τις δυσκολίες που συνεπάγονται οι

φιλοδοξίες μας! Η κινητοποίηση των πολιτών παίρνει διαφορετικές μορφές, ανάλογα με τις χώρες και τις τοπικές κοινωνίες. Οι οργανώσεις πολιτών και οι συλλογικότητες είναι περισσότερο ή λιγότερο αναπτυγμένες, ανάλογα με την κουλτούρα και το ισχύον νομικό πλαίσιο της κάθε κοινωνίας.

Τα τελευταία χρόνια πολλά κινήματα πολιτών αναπτύχθηκαν ως αντίδραση σε οικονομικά και οικολογικά προβλήματα, σε κοινωνικές ανισότητες και στην έλλειψη χωρικής δικαιοσύνης. Πρόκειται συχνά για αυθόρμητες κινητοποιήσεις των πολιτών, που στόχο έχουν να συμμετέχουν στον έλεγχο της πορείας των πραγμάτων, μέσα από διαδικασίες διαλόγου και συλλογική αναζήτηση λύσεων. Βασίζονται στη θέση ότι σημασία δεν έχει μόνο η 'γνώση', αλλά συγχρόνως η κριτική σκέψη και η θέληση για συμμετοχή. Οι κινητοποιήσεις αυτές αναπτύσσονται έτσι σε αντιπαράθεση με τους θεσμούς, σε μια λογική αμφισβήτησης. Αυτή η αμφισβήτηση καθώς και η απροθυμία για δόμηση της δυναμικής που έχει αναπτυχθεί, οδηγούν συχνά σε αποδυνάμωση τους ή σε απουσία συγκεκριμένων μεσοπρόθεσμων αποτελεσμάτων.

Είναι λοιπόν σημαντικό να δημιουργηθεί μια γέφυρα ανάμεσα στους θεσμούς (διοίκηση, τοπική αυτοδιοίκηση...) και τις δυναμικές των ομάδων πολιτών, είτε είναι δομημένες είτε όχι. Στη Γαλλία για παράδειγμα, οι κινητοποιήσεις και οι οργανώσεις γύρω από την ΕΠΑΑ, καθώς και οι δυναμικές τύπου 'Ορθιοι τη νύχτα' δεν σχετίζονται... Αυτό απαιτεί την ενδυνάμωση της δημοκρατίας στο τοπικό επίπεδο, των πρακτικών μας για τη διαχείριση και την πρόληψη των συγκρούσεων μέσα σε μια δυναμική σύγκρουσης.

Η προσπάθεια αυτή είναι σημαντικότερη γιατί υπάρχει πραγματικό ζήτημα ισορροπίας ανάμεσα στους θεσμούς, στις δημόσιες πολιτικές και στις δυναμικές που αναπτύσσουν τα κινήματα πολιτών. Θα πρέπει λοιπόν να είμαστε σε θέση να συνοδέψουμε τη διαδικασία μετάβασης, χωρίς να γυρίζουμε την πλάτη στους θεσμούς, προσέχοντας πάντα τον κίνδυνο οικειοποίησης της αυθόρμητης δράσης των πολιτών από τους διάφορους πολιτικούς χώρους.

Η έννοια της συνοδείας

Η συνοδεία αναφέρεται στη βοήθεια ενός ατόμου σε ένα άλλο, σε διάφορες καταστάσεις της ζωής (Wikipedia). Ανάμεσα στην πλούσια βιβλιογραφία πάνω στο αντικείμενο αυτό, η ομάδα του προγράμματος ETRES επέλεξε να υπογραμμίσει κάποια στοιχεία, κάποιες έννοιες και πρακτικές που θεωρεί σημαντικά στο πλαίσιο του προγράμματος αυτού.

Πρόκειται κατ'αρχήν για μια μέθοδο εφαρμοσμένης 'μαιευτικής' – το να εμπυχώσει κανείς μια ομάδα ώστε αυτή να αποκτήσει συνείδηση των γνώσεων της, του πλούτου που κουβαλάει, των δυνάμεων που ήδη διαθέτει ώστε να οργανώσει και να εφαρμόσει συλλογικά τις λύσεις που θα έχει επιλέξει. Θα πρέπει ο συνοδός να είναι σε θέση να ανάψει μια σπίθα που θα ξυπνήσει την περιέργεια, την πρωτοβουλία, την επιθυμία για δράση, την εμπιστοσύνη. Αυτό γίνεται

δημιουργώντας χώρους διαλόγου, δίνοντας μορφή σε κατευθύνσεις που προέκυψαν από τους διαλόγους μέσα στην ομάδα και από εξωτερικές πηγές, υποστηρίζοντας τη διαδικασία και δίνοντας της έναν ρυθμό. Ένα κριτήριο επιτυχίας της διαδικασίας της συνοδείας είναι η ικανότητα της ομάδας να αντιμετωπίσει τα απρόβλεπτα.

Η ομάδα του ETRES που συμμετείχε στην πρώτη συνάντηση του προγράμματος, τον Οκτώβριο 2016, σημείωσαν διάφορες πτυχές της λειτουργίας του συνοδού όπως: ο διάλογος, η ικανότητα να ακούει κανείς, η ηθική, η διάσταση της χειραφέτησης, η μη ιεράρχηση των γνώσεων, η ευγένεια και η καλή διάθεση (καθώς δεν πρόκειται για διάρρηση των δεσμών αλλά για μετάβαση).

Τέλος, οι συμμετέχοντες συζήτησαν το ζήτημα της δεοντολογίας του συνοδού. Το άτομο στη θέση αυτή διαθέτει κάποιου είδους εξουσία που θα πρέπει να μπορεί να χρησιμοποιήσει με σύνεση, έτσι ώστε να οδηγήσει στο ξεδίπλωμα μιας δυναμικής ενώ αρνούμενος συγχρόνως τον έλεγχο πάνω της. Θα πρέπει λοιπόν να καθοδηγεί προς την αυτονομία – στην πράξη η παρουσία του συνοδού θα πρέπει να ξεθωριάσει για να βοηθήσει τη δυναμική να αναπτυχθεί αυτόνομα.

Στοιχεία σχετικά με την Εκπαίδευση για το Περιβάλλον και την Αειφόρο Ανάπτυξη και την οικολογική μετάβαση στη Γαλλία

όσον αφορά τις οργανώσεις των επαγγελματιών της ΕΠΑΑ

Ο τομέας της ΕΠΑΑ στη Γαλλία είναι σχετικά νέος και σε διαρκή εξέλιξη. Παραθέτουμε εδώ ένα σχετικό απόσπασμα από κείμενο του «Εθνικού Δικτύου 'Σχολείο και Φύση'» (Réseau national Ecole et Nature), που χρησιμοποιείται ευρέως:

Η εμπύχωση για τη φύση απογειώθηκε στη δεκαετία του 1960, υπό την πρωτοβουλία εθελοντών με πάθος για το αντικείμενο αυτό, που προερχόταν από τους χώρους της λαϊκής εκπαίδευσης, της κοινωνικο-πολιτιστικής και αθλητικής εμπύχωσης, του τουρισμού και της τοπικής ανάπτυξης, της γεωργίας, της προστασίας και διαχείρισης του περιβάλλοντος... Οι πρώτοι επαγγελματίες εμφανίζονται στις δεκαετίες 1970 και 80.

Τα άτομα αυτά χρειάστηκε να αντιμετωπίσουν διάφορες δυσκολίες, όπως η έλλειψη επαγγελματικών οργανώσεων που θα επέτρεπαν την ανταλλαγή πρακτικών και τη συλλογική δράση, την έλλειψη εξειδικευμένων προγραμμάτων επιμόρφωσης και προσαρμοσμένων παιδαγωγικών εργαλείων, καθώς και την έλλειψη κοινωνικής αναγνώρισης της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης (ΠΕ). Για να αντιμετωπίσουν να εμπόδια αυτά, οργάνωσαν τοπικά δίκτυα, που τους επέτρεπαν να ενισχύσουν αμοιβαία τη δέσμευση τους, να μάθουν ο ένας από τον άλλον και να βελτιώσουν την αναγνωρισιμότητα τους. Αυτό επιτεύχθηκε με τη δημιουργία, σε εθνικό επίπεδο, του «Εθνικού Δικτύου 'Σχολείο και Φύση'» και, σε περιφερειακό επίπεδο, των «Περιφερειακών Ομάδων Μήησης και Εμπύχωσης για τη Φύση και το Περιβάλλον»

(Groupes Régionaux d'Initiation et d'Animation à la Nature et à l'Environnement - GRAINE).

Η Εκπαίδευση 'δια μέσου' και 'για' τη φύση ενοποιούνται, οι δραστηριότητες και τα παιδαγωγικά μέσα πολλαπλασιάζονται. Στο τέλος της δεκαετίας του 1990 η έννοια της 'αιφόρου ανάπτυξης' επιβεβαιώνει την κεντρική σημασία της έννοιας της 'οικοπολιτότητας' (éco-citoyenneté) και της συμμετοχικής δημοκρατίας. Αναπτύσσεται μια Περιβαλλοντική Εκπαίδευση που προσδίδει στο κοινωνικό περιβάλλον την ίδια σημασία με αυτή που δίνει στο φυσικό περιβάλλον. Η εμπύχωση σε σχέση με το περιβάλλον αποκτά τότε μια ξεκάθαρη πολιτισμική διάσταση: το περιβάλλον δεν θεωρείται πλέον απλά η σχέση του ανθρώπου με τη φύση, αλλά η σχέση του ανθρώπου με το χώρο στον οποίο ζει. Αυτού του είδους η εμπύχωση εντάσσεται γενικότερα στο χώρο της Εκπαίδευσης για το Περιβάλλον με στόχο την αιεφόρο ανάπτυξη. Απευθύνεται στον καθένα, παντού όπου ζει.

Το κείμενο αυτό μας επιτρέπει να υπογραμμίσουμε κάποια σημαντικά στοιχεία, σχετικά με την οικολογική μετάβαση.

Παρατηρούμε κατ'αρχήν την εξέλιξη των όρων: «εκπαίδευση για τη φύση», μετά «εκπαίδευση για τη φύση και για το περιβάλλον», μετά «περιβαλλοντική εκπαίδευση», «εκπαίδευση για το περιβάλλον και την αιεφόρο ανάπτυξη» (ΕΠΑΑ). Αυτή η εξέλιξη συνοδεύτηκε από έντονες συζητήσεις και διάλογο στα δίκτυα των εκπαιδευτικών. Από τη μια πλευρά, οι υποστηρικτές μιας παραδοσιακής γραμμής, που επιμένει στη σχέση των εκπαιδευτικών πρακτικών με τη φύση. Αυτοί οι τελευταίοι κριτάρουν την εξέλιξη των όρων που οδηγεί σε μια «πολιτικώς ορθή» προσαρμογή τους σε όρους «της μόδας», που πολύ συχνά έχουν αμφισβητηθεί για τη σχέση τους με το «πράσινο ξέπλυμα». Η ένταξη του εκπαιδευτικού μας έργου στο πλαίσιο της βιώσιμης / αιεφόρου ανάπτυξης οδήγησε σε μεγάλες συζητήσεις και διάλογο, καθώς ο ίδιος αυτός όρος αμφισβητείται και είναι πηγή αντιπαραθέσεων. Κάποιοι φοβούνται και με το να ακολουθούμε τη μόδα, χάνουμε την ουσία του εκπαιδευτικού μας έργου, απλά και μόνο για να μη χάσουμε την κρατική χρηματοδότηση.

Σήμερα, η ολοένα αυξανόμενη χρήση του όρου «οικολογική μετάβαση» οδηγεί σε νέο διάλογο – θα πρέπει για μια φορά ακόμα να αλλάξουμε τον τρόπο που παρουσιάζουμε την εκπαιδευτική μας δράση και να περάσουμε από την ΕΠΑΑ στην «συνοδεία για την οικολογική μετάβαση»;

Κάποιοι θεωρούν ότι το πώς χρησιμοποιούμε τους όρους είναι σημαντικό, αλλά αυτό δεν θα πρέπει να αποτελεί τροχοπέδη στο πώς κατανοούμε να αναπτύσσουμε τη δράση μας. Σήμερα θα πρέπει να αγωνιζόμαστε συνέχεια ενάντια σε προκαταλήψεις που κυκλοφορούν στο χώρο μας. Όχι, η εκπαίδευση δεν αφορά μόνο τα παιδιά... Όχι, περιβάλλον δεν είναι μόνο τα φυτά και οι πεταλούδες... Η ίδια η ονομασία του δικτύου των Γάλλων εκπαιδευτικών, «Δίκτυο Σχολείο και Φύση», μπορεί να θεωρηθεί αναχρονιστική και ως μια τροχοπέδη για την ανάπτυξη της εκπαίδευσης για το περιβάλλον και την αιεφορία και για την αναγνώριση της από τις δημόσιες αρχές, ως βάση για μια δυναμική προόδου.

Οι υποστηρικτές αυτής της γραμμής, θεωρούν ότι, εδώ και δεκαετίες, οι εμπλεκόμενοι στο χώρο της εκπαίδευσης, στην πράξη, αυτό που κάνουν είναι το να συνοδεύουν συμμετοχικές διαδικασίες και πρωτοβουλίες πολιτών με ορίζοντα την οικολογική μετάβαση. Η δουλειά μας δεν συνίσταται μόνο στο να προωθήσουμε οικολογικές συμπεριφορές. Ο στόχος της δράσης μας είναι το να επιτρέψουμε στο κοινό στο οποίο απευθυνόμαστε, αφού κατανοήσει τα δεδομένα γύρω από ένα θέμα περιβάλλοντος, να επεξεργαστεί λύσεις να εμπλακεί σε μια συλλογική διαδικασία για την εφαρμογή τους. Επιπλέον η πρακτική της εκπαίδευσης για το περιβάλλον και την αειφορία εμπεριέχει τα ζητήματα της στενής σχέσης με έναν συγκεκριμένο τόπο, τη διεπιστημονική και τη συστημική προσέγγιση. Ο ίδιος ο εμπυχωτής, ως συνοδός μιας δυναμικής που αναπτύσσεται από την ομάδα με την οποία δουλεύει, δεν δρα ο ίδιος για λογαριασμό των άλλων, αλλά οδηγεί στη συνειδητοποίηση και στην ανάληψη πρωτοβουλίας. Με βάση όλες τις παραμέτρους, μπορεί να υποστηρίξει κανείς ότι τίποτα δεν διακρίνει τελικά την εκπαίδευση για το περιβάλλον και την αειφορία από τη συνοδεία προς μια διαδικασία οικολογικής μετάβασης σε έναν τόπο.

Η αλήθεια βρίσκεται πιθανόν, όπως συχνά συμβαίνει, κάπου στη μέση. Οι εμπλεκόμενοι στην ΕΠΑΑ είναι πολλοί και ετερόκλητοι. Προέρχονται από διάφορους χώρους: προστασία της φύσης, τοπική ανάπτυξη, εκπαίδευση για τις επιστήμες, λαϊκή εκπαίδευση, δραστηριότητες στη φύση, κλπ. Κάποιοι εκπαιδευτική περιορίζονται στις βασικές αρχές μιας εκπαίδευσης για τη φύση, άλλοι αναπτύσσουν ομαδικά σχέδια δράσης, που αφορούν τη συνοδεία των δημόσιων πολιτικών σε διάφορα επίπεδα τοπικής διακυβέρνησης. Το σύνολο όλων αυτών των πρακτικών καταδεικνύει ότι δεν υπάρχει μια και μοναδική προσέγγιση της ΕΠΑΑ.

Αναφορικά με τη διεθνή βιβλιογραφία

Παρουσιάζουμε στη συνέχεια κάποιες βασικές βιβλιογραφικές αναφορές, από τον ευρωπαϊκό και γαλλικό χώρο, γύρω από την έννοια της οικολογικής μετάβασης και της συνοδείας της διαδικασίας αυτής σε τοπικό επίπεδο.

Η έννοια της «μετάβασης»

Ο όρος «μετάβαση» στο πλαίσιο του περιβάλλοντος και της βιώσιμης ανάπτυξης, εμφανίζεται ήδη από τη δεκαετία του '70, κυρίως με τη μελέτη Meadows το 1972 που υποστηρίζει την ανάγκη για «μια μετάβαση από ένα μοντέλο αύξησης σε ένα σημείο ολικής ισορροπίας», επισημαίνοντας τους οικολογικούς κινδύνους οι οποίοι ενέχονται στην οικονομική και δημογραφική αύξηση. Το 1987 η αναφορά

Brundtland (Boissonade, 2017)¹ μιλάει για την αναγκαιότητα μιας διαδικασίας “μετάβασης προς την βιώσιμη ανάπτυξη”.

Η έννοια της μετάβασης χρησιμοποιήθηκε βέβαια, κατ’αρχήν, για να περιγραφεί η μετάβαση μιας ουσίας από μια κατάσταση (υγρή), σε μια άλλη (στερεά και αέρια). Αφορά μια μεταβολή που δεν είναι γραμμική αλλά χασοτική. Το μοντέλο αυτό ονομάζεται «σημειακή ισορροπία» (Loorbach D.,2007)² και εφαρμόστηκε στην οικολογία, στην ψυχολογία, στην οικονομία, στη δημογραφία, σε τεχνολογικές εφαρμογές.

Οι Rotmans και Kemp (Rotmans et al. 2000; Rotmans et al. 2001; Rotmans and Loorbach 2001) εισήγαγαν την έννοια της μετάβασης στο χώρο της βιώσιμης ανάπτυξης, της διακυβέρνησης και της πολιτικής.

Η βασική τους υπόθεση ήταν ότι διαμέσου της κατανόησης δομικών κοινωνικών διαδικασιών (όπως οι μεταβάσεις), είναι δυνατόν να διαμορφωθούν αρχές διακυβέρνησης, μέθοδοι και εργαλεία χρήσιμα για τις διαδικασίες αυτές (π.χ. η διαχείριση της μετάβασης).

Η μετάβαση είναι μόνο μια από τις οδούς αλλαγής μέσα από τις οποίες ένα σύστημα μπορεί να περάσει. Ορίζουμε τη μετάβαση ως μια συνεχή διαδικασία κοινωνικής αλλαγής, όπου η δομή μιας κοινωνίας (ή ένα υποσύνολο μιας κοινωνίας) αλλάζει σε βάθος. Αυτός ο κοινωνικός μετασχηματισμός έχει τα ακόλουθα χαρακτηριστικά (Rotmans et al. 2000):

- *Αφορά διαδικασίες ανάπτυξης μεγάλης κλίμακας σε επίπεδο τεχνολογικό, οικονομικό, οικολογικό, κοινωνικο-πολιτιστικό, θεσμικό, οι οποίες επηρεάζουν και ενισχύουν η μια την άλλη*
- *Πρόκειται για μακροχρόνια διαδικασία που καλύπτει τουλάχιστον μια γενιά (25 χρόνια)*
- *Υπάρχουν αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στα διάφορα επίπεδα (φωλιά, τοπίο...)* (Loorbach D.,2007)

Η έννοια της μετάβασης στο πλαίσιο της βιώσιμης ανάπτυξης γεννήθηκε στις Κάτω Χώρες στη δεκαετία του 2000. Πηγή του είναι οι έρευνες γύρω από τις αλλαγές στα ενεργειακά μοντέλα διαμέσου συστημικών, κοινωνικών και τεχνολογικών καινοτομιών. Ερευνητές, εκπρόσωποι της δημόσιας διοίκησης, της εργοδοσίας, των συνδικάτων, των μη κυβερνητικών οργανώσεων, συνεργάστηκαν για να εφαρμόσουν διαδικασίες οικολογικής μετάβασης σε διάφορους χώρους. Διαμορφώθηκαν σενάρια που θα οδηγούσαν στη βιώσιμη ανάπτυξη σε χώρους όπως η ενέργεια, η γεωργία, οι μετακινήσεις, η βιοποικιλότητα, μέσα από

1

Boissonade L., 2017, La transition, “Analyse d’un concept”, *Théma*, Commissariat général au développement durable, Ministère de la transition écologique et solidaire, France.

2

Loorbach, D. (2007). Transition management. *New mode of governance for sustainable development*. Utrecht: International Books.

προγράμματα, μεθόδους που είχαν συμφωνηθεί και με τη δέσμευση όλων των εμπλεκομένων (Boulanger P-M., 2008)³.

Στο «Λεξικό της οικολογικής σκέψης» (Bourg, 2015)⁴, η μετάβαση ορίζεται ως «μια διαδικασία μετασχηματισμού κατά της διάρκειας της οποίας ένα σύστημα περνά από μια κατάσταση ισορροπίας σε μια άλλη».

Η μετάβαση είναι αναδιαμόρφωση και πολιτισμικός μετασχηματισμός σε όλα τα επίπεδα και σε όλους τους τομείς που εξελίσσονται από κοινού με μη ελεγχόμενο τρόπο, καθότι συστημικοί και πολυτοίχιλοι (Boissonade, 2017).

Οι Geels και Loorbach (Loorbach, 2007) διακρίνουν τρία επίπεδα μετάβασης. Οι κοινωνικές καινοτομίες εντάσσονται στο πρώτο επίπεδο, το οποίο χαρακτηρίζεται από τον όρο 'φωλιά', και αφορούν πειραματισμούς στο περιθώριο ενός δεδομένου συστήματος. Στο δεύτερο επίπεδο, οι πειραματισμοί αυτοί εντάσσονται σε ένα «καθεστώς» που αφορά κανόνες και τα πρότυπα που καθοδηγούν τις συμπεριφορές που εξασφαλίζουν τη σταθερότητα του συστήματος. Αυτές οι εξελίξεις αρθρώνονται στο τρίτο επίπεδο, το «τοπίο» που αποτελεί το εξωτερικό περιβάλλον και εμπεριέχει τις βασικές τάσεις. Οι ταυτόχρονες εξελίξεις σε αυτά τα τρία επίπεδα οδηγούν στις μεταβάσεις (Boissonade, 2017).

Στη Γαλλία, η έννοια της οικολογικής και ενεργειακής μετάβασης υιοθετήθηκαν από το 2012, όπως δείχνει η δημιουργία του Εθνικού Συμβουλίου Οικολογικής Μετάβασης τη χρονιά εκείνη, ο νόμος σχετικά με την ενεργειακή μετάβαση για την πράσινη ανάπτυξη, καθώς και η εθνική Στρατηγική για την οικολογική μετάβαση προς τη βιώσιμη ανάπτυξη (2015-2020).

Αντιπαραθέσεις ανάμεσα στην οικολογική μετάβαση και τη βιώσιμη ανάπτυξη

Ο όρος της οικολογικής μετάβασης χρησιμοποιείται με ποικίλους τρόπους. Στη σχετική βιβλιογραφία αναφέρεται στον ενικό αλλά και στον πληθυντικό (Larrère, 2016)⁵. Φαίνεται ότι αυτή η έννοια της μετάβασης σε μια οικολογική προσέγγιση έγινε ευρέως γνωστή από το 2006 και μετά, μέσα από το κίνημα «Πόλεις σε Μετάβαση», υπό την καθοδήγηση του Rob Hopkins, καθηγητή στο Πανεπιστήμιο του Kindsale, στην Ιρλανδία (Hopkins, 2010)⁶. Από τότε ο όρος μοιάζει να

3

Boulanger P-M., 2008, « Une gouvernance du changement sociétal : le transition management », numéro 11, *La Revue Nouvelle*, Belgique.

4

Bourg D. et Papaux A., (dir.), Dictionnaire de la pensée écologique, Article 'Transition », 2015.

5

Larrère Catherine, Larrère Raphaël, Bouleau Raphaël , 2016, "Les transitions écologiques à Cerisy" in *Natures Sciences Sociétés*, 24, 242-250.

6

εξαπλώνεται και παίρνει σιγά σιγά τη θέση του όρου της βιώσιμης ανάπτυξης ή χρησιμοποιείται συμπληρωματικά με αυτόν (Larrère, 2016 ; Theys, 2017).

Στη δεκαετία του '90 η έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης απέκτησε εξέχουσα θέση, παρότι ο όρος 'ανάπτυξη' χαρακτηρίζεται από αμφισημία (Theys, 2014), δεδομένης της έμφασης που δίνεται συχνά στην 'οικονομική' και μόνο 'αύξηση' (Larrère, 2016). Παρόλα αυτά η 'οικολογική μετάβαση' δεν δείχνει να είναι έννοια ισοδύναμη με αυτή της βιώσιμης ανάπτυξης και, μερικές φορές, δείχνει πιο περιορισμένης οπτικής. «Κανείς από τους δύο αυτούς όρους δεν έχει τη δυνατότητα να αποτελέσει μια κοινή γλώσσα, να οδηγήσει στο να συγκλίνουν τόσο διαφοροποιημένοι στόχοι και κόσμοι, στο να κινητοποιήσει τόσους εμπλεκόμενους φορείς...» (Theys, 2014). Ωστόσο, « Δεν ενδιαφέρει τόσο το αν η οικολογική μετάβαση αποτελεί κάτι 'πριν' ή 'πέρα' από τη βιώσιμη ανάπτυξη, σημασία έχει να τη θεωρήσουμε ως ένα 'δεύτερο στάδιο'» (Theys et al., 2010)⁷.

Οι ορισμοί και το πλαίσιο τους

Ο όρος της μετάβασης, ο οποίος χρησιμοποιείται από το κίνημα των πόλεων σε μετάβαση, παραπέμπει συχνά στην έννοια 'ανθεκτικότητας' των τοπικών κοινοτήτων (βιο-περιφερειακή προσέγγιση) ενόψει της αναμενόμενης εξάντλησης των ορυκτών καυσίμων και ιδίως του πετρελαίου. Ο στόχος της προσέγγισης αυτής είναι η μετεγκατάσταση των οικονομικών δραστηριοτήτων, παραγωγής και κατανάλωσης, ώστε μια κοινότητα να γίνει όσο το δυνατόν πιο αυτόνομη στο δικό της χώρο, προκειμένου να ελαχιστοποιηθεί η εξάρτηση από το πετρέλαιο. Αυτό απαιτεί το να επαναπροσδιοριστεί η σχέση μας με τον τόπο, οι τρόποι διακυβέρνησης, οι κοινωνικές σχέσεις, οι γνώσεις και δεξιότητες, για να βρεθούν – και να ξαναβρεθούν– οι τρόποι ώστε μια τοπική κοινωνία να γίνει 'ανθεκτική' ενόψει της εξάντλησης των ορυκτών πόρων (Hopkins, 2011). Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, η οικολογική μετάβαση είναι επιβεβλημένη, καθώς τοποθετούμαστε σε ένα καταστροφικό σενάριο ολικής ρήξης. Σύμφωνα με άλλες προσεγγίσεις, πρόκειται περισσότερο για μια ανάγκη εκ των προτέρων προσαρμογής (Larrère, 2016).

Σύμφωνα με το Υπουργείο Οικολογικής και Αλληλέγγυας Μετάβασης στη Γαλλία:

Η οικολογική μετάβαση είναι η εξέλιξη προς ένα νέο οικονομικό και κοινωνικό μοντέλο, ένα μοντέλο βιώσιμης ανάπτυξης που θα επαναπροσδιορίσει τους τρόπους κατανάλωσης, παραγωγής, εργασίας, κοινωνικής ζωής, ώστε να αντιμετωπιστούν οι μεγάλες περιβαλλοντικές προκλήσεις, αυτές της κλιματικής αλλαγής, της σπανιότητας των φυσικών

Hopkins Rob, 2010, Manuel de transition, de la dépendance du pétrole à la résilience locale, éditions écosociété.

7

Theys [Jacques](#), [du Tertre Christian](#), [Rauschmayer Felix](#), 2010, Le développement durable, la seconde étape, Editeur : [L'AUBE](#)

Οικολογική μετάβαση και αειφόρος ανάπτυξη – έργο
'ETRES'

2016-1-FR01-KA202-023941

σελ.

πόρων, της επιτάχυνσης της απώλειας της βιοποικιλότητας, του πολλαπλασιασμού περιβαλλοντικών κινδύνων για την υγεία (Υπουργείο Περιβάλλοντος, Ενέργειας και Θάλασσας, 2014).

Το γαλλικό υπουργείο συσχετίζει τη βιώσιμη ανάπτυξη με την οικολογική μετάβαση ως εξής:

Όταν μιλάμε για τη βιώσιμη ανάπτυξη και για την οικολογική μετάβαση, υπάρχει σύγκλιση. Ο στόχος της οικολογικής μετάβασης είναι να καταστήσει δυνατή τη βιώσιμη ανάπτυξη. Η βιώσιμη ανάπτυξη αναφέρεται σε μια ανάπτυξη που οι κοινωνίες μας και ο πλανήτης μπορούν να υποστηρίξουν μακροπρόθεσμα: σήμερα, τα μοντέλα ανάπτυξης που ακολουθούνται δεν είναι δυνατόν να διατηρηθούν, με δεδομένη τη σπανιότητα των φυσικών πόρων του πλανήτη μας, θα πρέπει λοιπόν να περάσουμε από μια 'μετάβαση' για να επανασχεδιάσουμε τα μοντέλα μας και να καταλήξουμε σε μια βιώσιμη ανάπτυξη. Η ενεργειακή μετάβαση αποτελεί μια από τις συνιστώσες της οικολογικής μετάβασης. Αφορά το πέρασμα από μια κοινωνία που βασίζεται στην άφθονη κατανάλωση ορυκτών πληγών ενέργειας σε μια κοινωνία οικονομία σε ενέργεια και περιορισμένης χρήσης άνθρακα. Μια τέτοια αλλαγή του ενεργειακού μοντέλου προϋποθέτει ότι θα προωθήσουμε, ταυτόχρονα, τις οικονομίες ενέργειας και τον συνδυασμό διαφόρων ενεργειακών πηγών, με προτεραιότητα τη χρήση των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας (Υπουργείο Περιβάλλοντος, Ενέργειας και Θάλασσας, 2014).

Σύμφωνα με το Γραφείο του Γενικού Επιτρόπου για την Βιώσιμη Ανάπτυξη στη Γαλλία (Boissonade, 2017) :

(...) η μετάβαση, είτε αυτή είναι οικολογική, ενεργειακή, κοινωνική, αλληλέγγυα, οικονομική, δημοκρατική, ψηφιακή ή ακόμα και διαχειριστική, χαρακτηρίζεται από μια βαθιά μετάλλαξη των συστημάτων.

Μια πλειάδα φορέων υποστηρίζει την έννοια της μετάβασης: η έρευνα επιδιώκει να εντοπίσει τις πηγές, τα θεσμικά όργανα επιθυμούν να συντάξουν κατευθυντήριες γραμμές και η κοινωνία των πολιτών εμπλέκεται και την προωθεί μέσω καινοτόμων πειραμάτων.

Η 'συνοδεία' για την οικολογική μετάβαση: «μια πρόκληση κοινωνικής δικαιοσύνης και δημοκρατίας» (Boissonade, 2017)

Η οικολογική μετάβαση είναι μια ισχυρή κοινωνική πρόκληση. Για να υπάρξει, θα πρέπει να συνοδεύεται από δικαιοσύνη και ισονομία σε κοινωνικό επίπεδο. Αφορά τη θεσμοθέτηση ενός δημόσιου δημοκρατικού διαλόγου, ακολουθώντας τις επιταγές της σύμβασης του Aarhus του 1998 που αφορά τον αναγκαίο διάλογο για

τα περιβαλλοντικά ζητήματα και τον σημαντικό ρόλο όλων των εμπλεκόμενων φορέων στο πλαίσιο μιας από κοινού διακυβέρνησης (Boissonade, 2017, Laigle, 2013)⁸.

Η δυναμική της οικολογικής μετάβασης απαιτεί κοινωνικές μεταβάσεις, που αφορούν την ικανότητα των κοινωνιών να απαντήσουν στις περιβαλλοντικές προκλήσεις. Αφήνοντας πίσω τα δεσμά της βιώσιμης ανάπτυξης, η οικολογική μετάβαση δείχνει να βασίζεται περισσότερο σε πρωτοβουλίες πολιτών και τοπικών κοινωνιών (Laigle, 2013). Ξεπερνώντας την καθαρά οικολογική ή περιβαλλοντική προσέγγιση, φαίνεται ότι αναδύονται νέες μορφές 'οικολογικής ιθαγένειας' (Granchamp, Glatron, 2016)⁹.

Η οικολογική προσέγγιση στην οποία αναφερθήκαμε, περιγράφει τις διαδικασίες μέσω των οποίων, η περιβαλλοντική διάσταση ενσωματώνεται στις δημόσιες πολιτικές, στις οργανώσεις, στις επαγγελματικές πρακτικές (Mormont, 2013)¹⁰.

Une reconfiguration du politique a lieu part des engagements différents des citoyens. La place du quotidien et la dimension existentielle prennent le pas sur des dimensions autrefois plus collectives (Wallenhorst N., 2016)¹¹.

Η αναδιάρθρωση της πολιτικής λαμβάνει χώρα πέρα από τις διάφορες υποχρεώσεις των πολιτών. Η καθημερινότητα και η υπαρξιακή διάσταση υπερισχύουν έναντι των προηγούμενων πιο συλλογικών διαστάσεων (Wallenhorst N., 2016).

Η συνοδεία των δυναμικών της οικολογικής μετάβαση οφείλει να ενταχθεί σε μια ηθική της 'φροντίδας', η οποία ορίζεται από τον Joan Tronto ως ακολούθως: «σε γενικό επίπεδο, θεωρούμε ότι η 'φροντίδα' είναι μια δραστηριότητα που συμπεριλαμβάνει όλα όσα κάνουμε για να διατηρήσουμε, να επανορθώσουμε και να δώσουμε συνέχεια στον κόσμο μας, έτσι ώστε να ζήσουμε όσο το δυνατόν πιο καλά. Ο 'κόσμος μας' περιλαμβάνει το σώμα μας, τον εαυτό μας ως σύνολο και το περιβάλλον μας, στοιχεία που επιδιώκουμε να συσχετίσουμε σε ένα πολύπλοκο δίκτυο για να υποστηρίξουμε τη ζωή (Tronto, 2009)¹². Η διαδικασία της οικολογικής

8

Laigle L., 2013, « Pour une transition écologique à visée sociétale », *Mouvements n°75*, automne 2013, p 135.

9

Granchamp L., Glatron S., 2016, Tous écocitoyens ? Réenchantement du quotidien et décentrement du politique, introduction du dossier Environnement et citoyenneté, *Revue des sciences sociales*, n°55, Strasbourg, France.

10

Mormont M., 2013, « Écologisation : entre sciences, conventions et pratiques », *Natures Sciences Sociétés* 2013/2 (Vol. 21), p. 159-160.

11

Wallenhorst N., 2016, Citoyenneté existentielle et reconfiguration du politique, les pratiques écologiques de deux jeunes professionnels, dossier Environnement et citoyenneté, *Revue des sciences sociales*, n°55, Strasbourg, France.

12

μετάβασης συνεισφέρει συγχρόνως στην ενδυνάμωση των ανθρώπων σε τοπικό επίπεδο.

Η ιδέα της μετάβασης είναι ευρύτερη από αυτή της συμμετοχής του πολίτη: τοποθετεί κάθε πρωτοβουλία στο πλαίσιο ενός συνόλου δράσεων που αλληλοσυμπληρώνονται και της δίνουν νόημα μέσα από μια πορεία που δομείται βήμα βήμα (...) η διαδικασία της μετάβασης ενθαρρύνει την εμφάνιση πρωτοβουλιών των πολιτών, οικονομικής φύσης, που βασίζονται στις κοινωνικές σχέσεις και στη σχέση με το συγκεκριμένο τόπο (Laigle, 2013).

Η μετάβαση είναι το 'πέρασμα στη δράση' που συνδυάζει τις πρωτοβουλίες και τη δυναμική της κοινωνίας των πολιτών (ομάδες δράσης, επιχειρήσεις, απλοί πολίτες, κλπ.), με αυτές των φορέων της τοπικής αυτοδιοίκησης και με τις εθνικές πολιτικές και τις εφαρμογές τους σε διάφορα επίπεδα διακυβέρνησης.

Το να συνοδέψει κανείς αυτές τις δυναμικές απαιτεί το να λάβει υπόψη του τα ζητήματα και τις προκλήσεις στο συγκεκριμένο τόπο, να λάβει υπόψη του όλα τα εμπλεκόμενα μέρη και, κυρίως, την υπάρχουσα τεχνογνωσία ώστε οι πολυτομεακές αλλαγές που απαιτούνται να γίνουν λειτουργικές και να δημιουργήσουν ένα νέο "σύστημα" (Boissonnade, 2017).

Στην ειδική περίπτωση της Γαλλίας, αυτό συνεπάγεται επίσης, τη συνοδεία των εξελίξεων και των μεταβάσεων στον επαγγελματικό χώρο, δηλαδή όσον αφορά στα επαγγέλματα και την εκπαίδευση και επιμόρφωση για αυτά.

Η 'συνοδεία' είναι συγχρόνως μια 'στάση', σε γενικό επίπεδο, η οποία ωστόσο εξειδικεύεται ανάλογα με τα επίπεδα εφαρμογής (Paul, 2004). Αυτή η στάση, η οποία αφήνει περιθώρια ώστε να εκφραστούν οι πρωτοβουλίες και οι δυναμικές των 'συνοδευομένων', βρίσκεται σε απόλυτη συνάφεια με τη δυναμική των οικολογικών μεταβάσεων όπως υλοποιούνται αυτό τον καιρό. Η έρευνα και ο πειραματισμός στο πεδίο αυτό είναι ζωτικής σημασίας σήμερα, όπως αποδεικνύεται από το νέο ερευνητικό πρόγραμμα 'Cit'In' που ξεκίνησε το φθινόπωρο του 2017 από μια ομάδα ερευνητικών κέντρων, μεταξύ των οποίων και το CNRS (Εθνικό Κέντρο Επιστημονικής Έρευνας Γαλλίας).

Βιβλιογραφία

- Arnsperger C., 2010, *Transition écologique et transition économique : Quels fondements pour la pensée ? Quelles tâches pour l'action ?* Consulté le 31 octobre 2017 sur le site : <http://www.econospheres.be/Transition-ecologique-et>, Article mis en ligne le 23 février 2010

Tronto J., 2009, *Un monde vulnérable. Pour une politique du care*, Paris, La Découverte.

- Boissonade L., 2017, La transition, "Analyse d'un concept", *Théma*, Commissariat général au développement durable, Ministère de la transition écologique et solidaire, France.
- Boulanger P-M., 2008, « Une gouvernance du changement sociétal : le transition management », numéro 11, *La Revue Nouvelle*, Belgique.
- Bourg D., Kaufmann A., Méda D., 2016, *L'âge de la transition, en route pour la reconversion écologique*, Editions Les petits matins/institut Veblen, Diffusion Seuil.
- Bourg D., 2012, "Transition écologique, plutôt que développement durable" in *Revue Vraiment Durable*, consulté sur cairn : <https://www.cairn.info/revue-vraiment-durable-2012-1-page-77.htm>
- Bourg D. et Papaux A.Larrère Catherine, Larrère Raphaël, Bouleau Raphaël , 2016, "Les transitions écologiques à Cerisy" in *Natures Sciences Sociétés*, 24, 242-250.
- (dir.), Dictionnaire de la pensée écologique, Article 'Transition », 2015.
- Granchamp L., Glatron S., 2016, Tous écocitoyens ? Réenchantement du quotidien et décentrement du politique, introduction du dossier Environnement et citoyenneté, *Revue des sciences sociales*, n°55, Strasbourg, France.
- Hopkins R., Astruc L., 2015, *Le pouvoir d'agir ensemble ici et maintenant, entretiens*, Editions Actes Sud, Domaine du Possible, Arles.
- Hopkins Rob, 2010, Manuel de transition, de la dépendance du pétrole à la résilience locale, éditions écosociété.
- Theys J., [du Tertre C.](#), [Rauschmayer F.](#), 2010, *Le développement durable, la seconde étape*, Editeur : [L'AUBE](#)
- Laigle L., 2013, « Pour une transition écologique à visée sociétale », *Mouvements* n°75, automne 2013, p 135.
- Loorbach, D. (2007). Transition management. *New mode of governance for sustainable development. Utrecht: International Books.*
- Paul M., 2004, *L'accompagnement : une posture professionnelle spécifique*, Paris : L'Harmattan, 351 p.
- Tronto J., 2009, Un monde vulnérable. Pour une politique du care, Paris, La Découverte.
- Wallenhorst N., 2016, Citoyenneté existentielle et reconfiguration du politique, les pratiques écologiques de deux jeunes professionnels, dossier Environnement et citoyenneté, *Revue des sciences sociales*, n°55, Strasbourg, France.